

Partie H. Ziemssenové představuje hlavní, vsutku přínosnou část knihy, o níž lze předpokládat, že vyvolá živý badatelský zájem. Historický výklad H. Leppina budí naproti tomu dojem jisté povšečnosti a malé propracovanosti. Ani tato skutečnost však neubírá publikaci na přitažlivosti, zvyšované bohatým, funkčně zaměřeným a dokonale re-produkovaným obrazovým materiálem.

Jan Burian (Praha)

DAVID E. WILHITE, *Tertullian the African. An Anthropological Reading of Tertullian's Context and Identities.*

Berlin – New York, Walter de Gruyter 2007 (Millenium-Studien, 14), 232 pp. ISBN: 978-3-11-019453-1. ISSN: 1862-1139.

Původně disertační práce, kterou David E. Wilhite obhájil na univerzitě St. Andrews, je bezpochyby knihou inovativní. Autor v ní překračuje hranice hned několika specifických disciplín – antropologie, částečně sociologie a patristiky – a pomocí poznatků, načerpaných z prvních dvou oborů, se pokouší nahlédnout v novém světle téma z disciplíny třetí. Jakkoli je od prvních stránek zjevná autorova erudice ve všech zmíněných oblastech, konkrétní výsledky jeho novátorského přístupu již ovšem po mém soudu tak nové a převratné nejsou a největší přínos jeho studie, z níž značnou část zabírají právě výklady socio-antropologické, spočívá především v tom, že ukázal další fazety, o něž by tertullianovské a patristické bádání obecně mohlo a mělo být obohaceno.

Knihla obsahuje sedm kapitol, které se dále člení na dílčí podkapitoly, v nichž autor vždy nejprve představuje teoretická socio-antropologická východiska svého bádání a následně je aplikuje na ranou církev v Africe a konkrétně na Tertulliana. Uzavírá ji obsáhlá bibliografie (s. 193-225), v níž je, dále již nerozdělena, zastoupena relevantní literatura ze všech disciplín, kam kniha svým tématem a zpracováním zasahuje, a dva rejstříky (předmětový a index moderních autorů). Na prestižní nakladatelství se v knize vyskytuje překvapivě velký počet tiskařských prohřešků (často nezarovnaná sazba, příliš velké mezery v řádku, chybějící mezery mezi slovy); nejmarkantnější jsou problémy s řeckými slovy, psanými alfabétou, kdy je správně se všemi přídechy a přízvuky uvedeno pouze mizivé procento slov.

Cílem Wilhitovy disertace, jak bylo naznačeno, je přinést nový pohled na Tertulliana či spíše rozšířit pohled stávající, čehož se autor snaží dosáhnout větší citlivostí vůči sociologicko-antropologickým aspektům jakožto hlavním zorným úhlem, z nichž Tertulliana nazírá. Vycházeje z postkoloniální kritiky, která se věnuje větší měrou hlasu kolonizovaného než kolonizátora, Wilhite si klade za cíl svým textem zodpovědět otázky typu: „Mohl Tertullianus sám sebe chápat jako Afričana pod římským jhem?“ (s. 7-8). Tohoto nového rozšíření pohledu chce Wilhite dosáhnout za pomoci kategorií sociální antropologie, především antropologických teorií identity, které mu pro tento účel v postkoloniálním diskurzu připadají nejvhodnější (srov. s. 9, 15).

V první kapitole (s. 1-36) Wilhite nejprve představuje svůj cíl i metody sociální antropologie a následně rekapituluje stávající poznatky o Tertullianově životě, přičemž prokazuje výtečnou znalost moderního bádání a vyhýbá se nejrůznějším zkreslením, jež Tertullianův obraz ve starší literatuře dlouhou dobu pokrývaly. Zde se také důsledněji zastavuje u otázky Tertullianovy identity, kterou se snaží sledovat v celém svém výkladu. Psal Tertullianus jako Afričan? Chápal sám sebe primárně jako Afričana? Wilhite tuto otázku spojuje s rysem, který u Tertulliana pokládá za nezvratný a zcela zřejmý, takže podle něho téměř nepotřebuje bližší vysvětlení a argumentaci: opakovaně mluví o Tertullianově „proti-římském postoji“ (s. 26) či o jeho „proti-římskému naladění“ (s. 27), které podle jeho názoru dokazují, že Tertullianus muí spadat do jiné kategorie, než vůči jaké projevuje své antipatie.

Ve druhé kapitole (s. 37-75) se Wilhite zabývá kategorií „společenské identity“ („social identity“). Pomocí dlouhých socio-antropologických exkurzů se pokouší postihnout identitu obyvatel severní Afriky, vymezenou proti „Roman Other“, a vyděluje tři typy afrických identit: „římské kolonizátory“, „domorodé Afričany“ a africké „nové elity“, které v průběhu druhé kapitoly blíže zkoumá. Podle Wilhita náležel Tertullianus právě k těmto „novým elitám“ (mezi něž počítá například Frontona či Apuleia), ovšem svým dalším výkladem se autor snaží prokázat, že „Tertullianus považoval sám sebe za domorodého Afričana, který odmítal snahy severoafrických nových elit, a naopak si přisvojoval identitu, jež byla v některých ohledech podvratná vůči římskému systému“ (s. 48). Při konstrukci této Tertullianovy identity dochází Wilhite k závěru, že „Tertullianus patřil ke křesťanskému proudu starověké severní Afriky, který chápe lidi zvenku („outsiders“) jakožto ‚svět‘, který nepřijal Krista jako svého Pána, což Tertullianovi zároveň umožňuje chápat

sama sebe jako domorodého Afričana, odmítajícího římské kolonizátory jako ďáblovy loutky a odsuzujícího snahu nových elit, které Římany podporovaly“ (s. 59). Argumentační podložení tohoto svého závěru (římské kolonizátory jako ďáblovy loutky) však Wilhite zůstal po mém soudu dlužen.

Závěr druhé kapitoly tvoří analýza Tertullianových spisů *Ad nationes* a *Apologeticum*, pomocí nichž chce autor svá tvrzení doložit. Zamýšleným publikem díla *Ad nationes* jsou podle Wilhite nové elity, které s Tertullianem spojuje stejný společný nepřítel, „Other“, jímž jsou římské kolonizátory (s. 67). Naproti tomu *Apologeticum* je podle autora zacíleno na jiné publikum – na samotné Římany. V *Ad nationes* píše Tertullianus podle Wilhite pro nové severoafrické elity, čímž sám sebe klade do odlišné skupiny, zatímco v *Apologetiku* podle něho Tertullianus odlišuje svou identitu od identity římské a píše z pozice afrického patriota (s. 74). Jakkoli lze jistě souhlasit s Wilhitovým tvrzením, že si Tertullianus podržuje vícero sociálních identit – totiž primárně křesťanskou, neřímskou a africkou, které jsou vzájemně prostupné a Tertullianus může v různých spisech klást důraz na různou z nich –, argumenty, o něž Wilhite své teze opírá, však podle mého soudu nepatří k neotřesitelným: určuje-li autor odlišné publikum obou spisů například na základě toho, že *Ad nationes* začíná oslovením ve druhé osobě (podle Wilhite jsou oslovení přímými adresáty), že se o Římanech hovoří ve třetí osobě, že Tertullianus v *Ad nationes* uvádí africká „protiřímská“ exempla statečnosti (Dídó, Hasdrubalova manželka) či že Kartágo je v *Apologetiku* označeno jako *in ista proxime civitate*, zatímco v *Ad nationes* jako *in ista civitate*, nejsem si jist, lze-li brát Tertulliana takto „za slovo“ a vyvozovat z toho důsledky. Mnohem přesvědčivější mi připadá analýza H. M. Zilling (jejíž knihu¹ stejně jako například Eckertovu studii² o vlivu rétoriky na uspořádání *Apologetika* Wilhite necituje), která dokazuje, že skutečným adresátem *Apologetika* bylo Tertullianovo křesťanské společenství, které chtěl Tertullianus vybavit rétoricky působivým arzenálem prostředků, jimiž by mohlo čelit případným obviněním pohanů (a co je působivější, než když v *Apologetiku* přivádí takřkajíc na lavici obžalovaných samotné *Romani imperii antistites?*).

¹ Stov. HENRIKE MARIA ZILLING, *Tertullian. Untertan Gottes und des Kaisers*, Paderborn 2004 (stov. mou recenzi in: *Listy filologické* 129, 2006, s. 418-422).

² Stov. GÜNTHER ECKERT, *Orator Christianus: Argumentationskunst in Tertullians Apologeticum*, Stuttgart 1993.

V kapitolách tři až pět (s. 76-145) Wilhite zkoumá další tři důležité socio-antropologické aspekty: příbuzenství, třídu a národnostní příslušnost („kinship, class, ethnicity“). Věren svému výkladu v celé knize nejprve jednotlivé prvky důkladně charakterizuje a představuje z hlediska sociální antropologie, pak je zkoumá nejprve obecně ve starověké křesťanské Africe a nakonec u Tertulliana. Příbuzenství je u Tertulliana zkoumáno za pomoci analýzy spisu *Ad uxorem*, třída pomocí analýzy díla *De cultu feminarum* a zkoumání Tertullianovy národnostní příslušnosti je spojeno s rozбором dílka *De pallio*, které Wilhite pokládá za výraz Tertullianovy snahy „hovořit jako Afričan k Afričanům o jejich potřebě odlišit se od jiné etnické skupiny, od Římanů“ (s. 145).

V šesté kapitole (s. 146-176) se Wilhite zabývá náboženskou identitou křesťanů v Africe: zkoumá jejich pronásledování, které by podle něho mohlo jít na vrub spíše „nových elit“, pro něž mohlo křesťanství představovat hrozbu, než římských kolonizátorů (s. 161). Tertullianovu náboženskou identitu konečně zkoumá na pozadí analýzy jeho spisu *Ad martyras*, jenž podle něho představuje „důvtipný útok na Řím“ (s. 163). Právě Řím se totiž v jeho interpretaci skrývá za slovem *saeculum*, které Tertullianus v tomto spise celkem devětkrát užívá (s. 163). Wilhite rovněž rozebírá exempla statečné smrti, která Tertullianus v *Ad martyras* užívá a jež poskytují pestrou a na první pohled nesouradou směsicí mužů a žen – pohanů. Ženské hrdinky, jež Tertullianus uvádí, volí podle Wilhita záměrně proto, že představují „přímý odpor proti Římu“ (s. 166), neboť v tomto spise se podle Wilhite projevuje Tertullianův „explicitní antagonismus vůči Římu“ (s. 167).

Wilhitovo čtení *Ad martyras* pokládám za vysoce spekulativní: *saeculum* není Řím, je to vnější, pohanský svět s modlami cizích bohů, vůči němuž představuje *carcer*, kde se mučedníci nacházejí, vítané útočiště či – uijeme-li Tertullinových slov – *secessus*.³ Srovnání pozemského světa se žalářem, z něhož smrt vysvobozuje, je navíc běžný konsolační topos, vyskytující se napříč antickou literaturou (např. Plútarchos, Seneca), zvláště stoicky inspirovanou, z níž Tertullianus mohl čerpat.⁴ Na

³ Srov. v této souvislosti THOMAS J. HEFFERNAN – JAMES E. SHELTON, *Paradisus in carcere: The Vocabulary of Imprisonment and the Theology of Martyrdom in the Passio Sanctarum Perpetuae et Felicitatis*, in: *Journal of Early Christian Studies* 14, 2006, No. 2, s. 217-223.

⁴ Srov. CARLO TIBILETTI, *Stoicismo nell'Ad martyras di Tertulliano*, in: *Augustinianum* 15, 1975, s. 309-323; RENÉ BRAUN, *Sur la date, la composition et le texte de l'Ad martyras de Tertullien*, in: *Revue des études augustiniennes* 24, 1978, s. 221 až

četné paralely Tertullianova spisu *Ad martyras* se Senekovými konsolacemi poukázal již před půl stoletím Z. K. Vysoký,⁵ který se rovněž věnoval problému různorodosti Tertullianem citovaných příkladů hrdinské smrti a došel k závěru, že Tertullianus zřejmě použil jakési dobové sbírky, která tyto příklady obsahovala a sumarizovala (podobné příklady jako Tertullianus cituje například Seneca či Valerius Maximus, který klade rovněž důraz na příklady ženské odvahy).

V závěru předposlední kapitoly pojednává Wilhite – opět zcela v souladu s nejmodernějším bádáním – o Tertullianově vztahu k montanismu, který neznamenal schisma ani zásadní obrat v jeho teologických pozicích. Tertullianovy útoky proti „psychikům“ však Wilhite vykládá nově jako „náboženský konflikt mezi dvěma skupinami ... severoafrickými křesťany a římskou církví“ (s. 175).

Poslední sedmá kapitola (s. 177-191) představuje shrnutí: Tertullianus pocházel podle Wilhita zřejmě z rodiny domorodých Afričanů, k nimž ho poutala silná afinita, nikoli z prostředí římských kolonizátorů. Svou identitu Tertullianus konstruuje převážně „z afrického pohledu“ (s. 180), což se projevuje i na jeho odporu k Římu. Svě závěry ovšem Wilhite zároveň poněkud relativizuje: „...Tertullian has been categorized as an African. The implication, conversely, is that Tertullian has simultaneously been *de-classified*; it is suggested here that the categories of ‘Roman’ and ‘African’ – to name two – should be destabilized in order to allow for more complexity and fluidity when interpreting Tertullian’s writings, and any classification or identification of Tertullian should be qualified“ (s. 181).

Recenzovaná kniha nezapře rysy disertace: atomizace sdělovaného v důsledku mimořádně obsáhlého poznámkového aparátu (větší rozmanitost literatury, na niž je odkazováno, je patrná u titulů socio-antropologických než u specializovaných tertullianovských studií), až příliš časté citování různých autorit, za nimiž autorův vlastní pohled na věc vystupuje jaksi ostýchavě, či dlouhé propedeutické části, v nichž autor shrnuje bádání o dílčích problémech, takže čtenář má místy pocit, jako by vnikal stále hlouběji do jakýchsi prolegomen, zatímco vlastní sdělení

242. Viz též MARY LOUISE CARLSON, *Pagan Examples of Fortitude in the Latin Christian Apologists*, in: *Classical Philology* 43, 1948, No. 2, s. 93-104 (autorka na s. 98 konstatuje: „Perhaps because Tertullian himself was from African, he often appealed to the brave example of the heroines of Carthage“).

⁵ Srov. ZDENĚK K. VYSOKÝ, *Předlohy Tertullianova útěšného traktátu Ad martyras*, in: *Listy filologické* 72, 1948, s. 156-166.

je oproti teoretickým rozborům poměrně skromné. Na druhou stranu je třeba jistě ocenit autorovu zběhlost v moderní literatuře, díky níž se v textu v podstatě nevyskytují věcná pochybení (*matronaliter nupta* v *Passio Perpetuae* 2,1 neznamena „newly married“, jak autor uvádí na s. 88, adverbium *matronaliter* odkazuje k legálnímu statutu řádně uzavřeného sňatku; na s. 132 je Saturovo vidění z *Passio Perpetuae* chybně označeno jako „vision of Saturninus“; diskuzi okolo Septimiova perzekučního ediktu na s. 160 považují za zbytečnou – moderní bádání ho rozpoznalo jako ahistorickou fikci). Nemenší obdiv zasluhuje i skutečnost, že si autor byl schopen přisvojit poznatky z velmi různých oborů v takové míře, že je dokázal propojit v homogenní celek, čímž ukázal další možnosti, jak patristické prameny číst. O tom, zda takové bádání přinese i větší míru nových poznatků, rozhodnou další studie, budou-li Wilhitův vzor následovat.

Petr Kitzler (Praha – Olomouc)

O nepravěj ženskej krásy (TERTULLIANUS – *O pestování ženskej krásy*, TERTULLIANUS – *O závoji paniien*, CYPRIANUS – *O správanie paniien*, GRÉGORIOS Z NAZIANZU – *Proti ženám, čo sa príliš krásliia*), (ed.) HELENA PANCZOVÁ, (prel.) HELENA PANCZOVÁ – ERIKA BRODŇANSKÁ, (úvody) HELENA PANCZOVÁ – ERIKA BRODŇANSKÁ – PETER DUBOVSKÝ SJ.

Bratislava – Trnava, Teologická fakulta Trnavskej univerzity – Dobrá kniha 2007 (Starokresťanská knižnica, 2), 160 str. ISBN: 978-80-7141-572-5.

Na Slovensku se v roce 2006 objevila nová ediční řada, „Starokresťanská knižnica“, jejíž vznik podpořilo Ministerstvo školství SR (projekt VEGA) a která slovenským – a díky vzájemné jazykové blízkosti samozřejmě i českým – zájemcům o literární památky rané církve zprostředkovává moderní slovenské překlady vybraných patristických spisů. Chvályhodná ediční aktivita je spjata s Teologickou fakultou Trnavské univerzity (TF TU) a oba dosud vydané svazky mají ještě dalšího společného jmenovatele: pod oběma je totiž podepsána Helena Panczová (* 1975), v současnosti vedoucí Katedry biblických a historických věd TF TU. U prvního svazku, Egeriina cestopisu vydaného pod názvem